

УДК 351.84:37.013

Я. Бордіян

ПРИЙОМНІ СІМ'Ї ТА ДИТЯЧІ БУДИНКИ СІМЕЙНОГО ТИПУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ: ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано один із напрямків роботи мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в частині пошуку, підготовки прийомних батьків, батьків-вихователів, опікунів (піклувальників). Визначено перелік всіх соціальних складових щодо здійснення соціальної роботи: правового, інформаційного, фінансового та організаційного забезпечення. Означено сферу соціальної роботи, що не ввійшла до переліку необхідних дисциплін спеціалізованої підготовки соціальних працівників, а тому потребує окремих досліджень.

Ключові слова: дитячий будинок сімейного типу (далі – ДБСТ), інноваційний напрямок, мережа центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, опіка (піклування), прийомна сім'я (далі – ПС), соціальний працівник, стан громадської думки, технічна підтримка міжнародних організацій, фокус-група.

В останні роки в Україні катастрофічно зростає кількість дітей, які за певних обставин лишаються поза сімейним вихованням, позбавляються батьківської опіки. Причин тому безліч, і не обов'язково це смерть батька чи матері. Серед дітей, які перебувають на обліку в органах опіки і піклування, лише десяту частину становлять біологічні сироти, решта – це діти, які стають сиротами при живих батьках, так звані соціальні сироти. Не можна стверджувати, що феномен “виходу” дитини із рідної сім'ї виник лише останнім часом. Батьків позбавляли батьківських прав через асоціальні прояви, пияцтво, наркоманію, недостатню увагу до власних дітей і раніше. Та останнім часом, в умовах зубожіння переважної частини українського населення, загострюються кризові явища в сім'ях, насамперед неповних, багатодітних, малозабезпечених.

Усиновлення дітей-сиріт та оформлення опіки (піклування) в Україні були і залишаються пріоритетними формами влаштування долі дитини, залишеної без батьківської опіки. Водночас визначення державних пріоритетів сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створює передумови розвитку в Україні відносно нових соціальних інститутів: дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

Усталена в Україні система державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без батьківського піклування, структурована таким чином, щоб дитина від народження до повноліття була доглянута державними установами, завданням яких є тримання, виховання, надання професійних навиків. Окрім того, в умовах економічної кризи загострилися проблеми матеріально-технічного забезпечення закладів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Відчуження випускників інтернатних закладів від реальних життєвих проблем, обмеження простору спілкування, регламентація дій призводять до формування специфічних рис особистості, які ускладнюють адаптацію дітей-сиріт до дорослого життя у відкритому соціумі. Навіть за оптимальних умов утримання та виховання дітей у державних закладах, вони істотно відрізняються від дітей,

які виховуються в сім'ї. Існуюча мережа інституцій, яку проходить дитина, сприймає її лише як об'єкт, а не як і суб'єкт виховання.

Принцип сімейного виховання як передумови формування гармонійної особистості дитини, позбавленої батьківської опіки, був визначений австрійським педагогом Г. Гмайнером, який розробив систему функціонування містечок для дітей-сиріт з сімейними формами виховання – “SOS-Kinderdorf” [1 – 3].

Міжнародний досвід державної опіки над дітьми засвідчує поступову відмову держав, що мають гуманістичне спрямування соціальної політики, від інтернатних форм утримання дітей, позбавлених батьківського піклування, орієнтацію на створення та підтримку сімейних форм опіки. Усиновлення дітей-сиріт та встановлення над ними опіки в Україні були і залишаються пріоритетними варіантами влаштування долі дитини, залишеної без батьківської опіки. До того ж, провадиться робота зі створення альтернативних закладів для дітей, позбавлених батьківського піклування. Насамперед це стосується розвитку сімейних форм влаштування таких дітей: дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей.

На необхідності сімейного виховання як оптимальної умови гармонійного розвитку дитини свого часу постійно наполягали також видатні педагоги-гуманісти – П. Лесгафт, О. Макаренко, Й. Песталоцці, В. Сухомлинський, К. Ушинський. У своїх працях вони доводили, що сім'я є одним із найважливіших інститутів соціалізації дитини, персональним навколишнім середовищем її розвитку, оскільки саме в сім'ї беруть початок світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтири дитини, тобто усі ті якості, які згодом становитимуть її сутність як людини. На формування дітей також впливають і тип стосунків між батьками та між батьками і дітьми, іншими членами сім'ї і ставлення батьків до праці, і їхня участь у суспільному житті, і їхні інтереси, моральні цінності тощо.

Проблемам соціальної адаптації, морально-правового, естетичного, статевого виховання вихованців дитячих будинків сімейного типу присвячені роботи українських науковців: Л. Дробот, Л. Єременко, Л. Кузьменко, Н. Рєпи, В. Слюсаренко, Л. Смагіної, В. Четет, В. Яковенко та інших.

Вивчення особливостей виховного процесу в дитячих будинках сімейного типу, розкриття специфіки взаємодії дітей і батьків-вихователів, аналіз основних її напрямків, сфер і засобів їх впливу на формування особистості вихованців є важливим напрямком у наукових пошуках оптимальних методик сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування як органічної частини системи державного піклування. Водночас ще недостатньо уваги приділяється вивченню проблем, пов'язаних із психологічними особливостями дітей, які потрапляють до дитячих будинків сімейного типу; проблем спілкування рідних та прийомних дітей між собою; необхідність підтримання зв'язків із біологічними батьками дитини; не визначені питання підготовки батьків-вихователів щодо необхідності розгляду їх опіки над дітьми як тимчасового явища; формування позиції першочергового врахування інтересів дитини у визначенні її влаштування.

Зважаючи на актуальність проблеми виховання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в умовах дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї, нами поставлено за мету визначити особливості функціонування такої специфічної сім'ї, окреслити основні умови формування особистості дитини-сироти в сімейному оточенні. Для цього потрібно вирішити наступні завдання, а саме:

– показати, що дитячий будинок сімейного типу як інститут виховання дітей-сиріт є не дитячим закладом особливого типу (дитячим будинком), а є багатодітною сім'єю, яка забезпечує вихованцям сімейне оточення та виховання;

– здійснити аналіз виховного потенціалу дитячого будинку сімейного типу як форми сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– сформувані об'єктивні (практичні) переваги перед іншими соціальними інститутами, насамперед інтернатного типу, виходячи із міркувань: природності процесу виховання, тривалості виховного впливу батьків-вихователів на прийомних дітей, індивідуального підходу до кожної дитини та взаємозацікавленого типу стосунків вихователів та вихованців.

В Україні створення дитячих будинків сімейного типу почалося ще у радянський період у 1988 р. І на початок 2000 р. функціонували 91 дитячий будинок сімейного типу у 22 областях держави, Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, а у 2005 р. функціонувало 128 таких сімей. Державна підтримка сімейних форм влаштування дітей-сиріт стимулювала суттєвий розвиток цього соціального інституту – станом на 1 січня 2009 р. в Україні діяло 400 дитячих будинків сімейного типу, в яких виховувалося 2609 дітей [4, 5].

Від існуючих форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячий будинок сімейного типу відрізняються насамперед тим, що держава надає сім'ї, яка бере на виховання дітей, фінансову та соціальну підтримку. Необхідною умовою є підготовка кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу до соціальної ролі вихователів прийомних дітей, що забезпечується проходженням ними системи відповідної підготовки.

Досвід функціонування дитячих будинків сімейного типу в Україні засвідчує, що їхні соціальні функції як соціального інституту не відрізняються від функціонування звичайної біологічної сім'ї, водночас є низка особливостей, притаманних лише дитячому будинку сімейного типу:

– батьки біологічно не пов'язані з прийомними дітьми;

– батьки-вихователі повинні виконувати обов'язки не лише вихователів, але й господарів великої родини;

– перед такою сім'єю постають завдання щодо корекції та компенсації вад розвитку вихованців, відставання та занедбаності здоров'я, а також подолання наслідків психічних травм.

Сім'я може отримати статус дитячого будинку сімейного типу лише за умови прийому на виховання п'яти та більше дітей, позбавлених батьківської опіки, що, безумовно, є досить доброю умовою для влаштування в родину більшої кількості дітей-сиріт [6].

Можна зрозуміти прагнення батьків-вихователів та місцевих органів влади влаштувати допо якомога більшої кількості дітей-сиріт. Водночас необхідно враховувати, що це призводить до порушення соціальних вимог оптимального розвитку дітей, оскільки в такому разі дитячий будинок сімейного типу буде все більше нагадувати міні-інтернат, ніж родину. Завантаженість батьків-вихователів як у фізичному, так і психолого-педагогічному аспектах не дозволить приділити кожній дитині належної турботи та уваги.

Чи є виправданим прийом на виховання великої кількості дітей? Безперечно, умови життя навіть у такій великій родині є кращими, ніж у державному закладі. Фахівці соціальних служб зазначають, що оптимальна кількість вихованців у родині залежить від

особистості вихователів, їх індивідуальних здібностей вирішувати проблеми багатодітної родини. Це, безсумнівно, так, але неможливо визначити здібності вихователів на етапі створення дитячого будинку сімейного типу, коли батьки тільки добирають вихованців.

За результатами навчання кандидатів на батьків-вихователів спеціалісти центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді готують довідку про проходження кандидатами навчання і рекомендацію до служби у справах дітей про внесення даних до банку потенційних усиновителів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів.

З огляду на кількість дітей, які виховуються в родині, у дитячому будинку сімейного типу один із батьків (як правило, мати) не працює і займається вирішенням справ великої родини. Враховуючи необхідність пенсійного забезпечення батьків, які займаються вихованням дітей, Положенням про дитячий будинок сімейного типу передбачено здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування та збору на обов'язкове державне пенсійне страхування батьків-вихователів [7, 8]. Сплата внесків проводиться із суми грошового забезпечення, а період, протягом якого особи вважалися батьками-вихователями у дитячому будинку сімейного типу, зараховується до їх загального страхового стажу. Проте до цього часу питання пенсійного забезпечення батьків-вихователів остаточно не вирішено, оскільки не розроблено практичного механізму нарахування страхового стажу, адже професії "батько-вихователь", "мати-вихователь" ще законодавчо не встановлені.

Положенням про дитячий будинок сімейного типу визначено [9, 10], що дитячий будинок комплектується дітьми поступово протягом трьох місяців, що безперечно є дуже обмеженим терміном. Прихід у родину одночасно п'яти і більше дітей, які потребують соціальної адаптації до умов родинного виховання, є складним випробуванням для тих батьків-вихователів, які не мають досвіду роботи. Батьки-вихователі, які мають досвід роботи більше десяти років, вважають, що дитячий будинок сімейного типу можна вважати "створеним" лише через рік-півтора, коли батьки "справляються" з першими вихованцями, родина приривчається до нового статусу – багатодітної сім'ї, в якій виховуються діти-сироти.

Переважно сім'ї, що беруть на виховання дітей-сиріт, мають одну, дві або три рідних дитини, є окремі багатодітні родини, які мають і більше рідних дітей. Водночас, основною вимогою, яку називають батьки-вихователі для забезпечення нормального сімейного мікроклімату, є відсутність поділу дітей на "рідних" і "вихованців". Діти-вихованці, особливо на початку перебування в такій родині, потребують значно більше уваги з боку батьків, ніж рідні. Це може провокувати дитячі ревності, агресивність, непокору з боку рідних дітей, які не хочуть ділити увагу батьків із новими членами родини. Батькам-вихователям необхідно враховувати усі можливості виникнення конфліктних ситуацій у родині і бути готовими до прояву ревностей як з боку рідних, так і прийомних дітей.

Не викликає сумніву, що дитина, яка потрапляє до сім'ї, легше адаптується за умови дитячого оточення. Водночас турботи про нового вихованця покладаються не лише на батьків-вихователів, а й на дітей, які вже виховуються в родині. Прихід нового вихованця потребує відповідної підготовки усієї родини, виваженого спільного рішення, і не лише з боку дорослих, але й усіх членів родини.

Батьки-вихователі, прийомні батьки не мають права чітко розмежувати своє особисте та професійне життя, свій робочий і вільний час. Лише поєднання цих усіх

сфер може дати плідні результати. Самі батьки не розглядають життя у дитячому будинку сімейного типу як професійний обов'язок, а дітей-вихованців – як об'єкт професійного впливу. Дитячий будинок є для них сім'єю, вони почувають себе батьками для всіх дітей, не поділяючи їх на рідних та прийомних.

Враховуючи особливості дітей, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу, основні проблеми, які доводиться вирішувати батькам-вихователям, зазвичай пов'язані із здоров'ям та педагогічною занедбаністю дитини-вихованця. Третина батьків виховує дітей з особливими потребами, переважно таких вихованців у родині по одному. При оформленні дитини батьки-вихователі повинні отримувати медичний висновок щодо стану її здоров'я, тому приховування інформації про захворювання, спадкові вади може мати негативні наслідки.

Враховуючи стан здоров'я дітей, які перебувають на вихованні в дитячих будинках сімейного типу, батьки-вихователі потребують медичної допомоги. Положення про дитячий будинок сімейного типу визначає, що органи охорони здоров'я повинні закріпити за дитячим будинком сімейного типу лікаря, який би опікувався проблемами кожної такої особливої родини. Але й до сьогодні ці вимоги виконуються лише на папері. Необхідно не лише декларативно, а й практично запровадити такий медичний супровід кожного дитячого будинку, що дають змогу батькам більше уваги приділяти розвитку дітей, долати педагогічну занедбаність, надавати можливість ефективно вирішувати проблеми здоров'я вихованців.

За дітьми залишаються пільги, встановлені законодавством для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [11]. Передусім це стосується питання оздоровлення, коли діти-сироти у першочерговому порядку забезпечуються безкоштовними путівками в табори та санаторії. Враховуючи стан здоров'я дітей, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу, це питання є дуже актуальним [12].

Водночас поряд із оздоровленням вихованців дитячого будинку сімейного типу, постає проблема оздоровлення рідних дітей батьків-вихователів, оскільки не існує профспілкових організацій, що надавали б їм путівки на пільгових умовах, а придбати путівки за повну вартість, з огляду на розмір грошового утримання, батьки не в змозі. Частково позитивною є кампанія оздоровлення дітей та молоді 2010 р. Львівської області, яку проводило Управлінням у справах сім'ї, дітей та молоді Львівської обласної державної адміністрації [13].

Успіх виховання, формування почуття довіри і любові у прийомної дитини багато в чому залежать від авторитету батьків-вихователів, прийомних батьків. Завоювання батьківського авторитету – справжньої поваги з боку дітей, духовної влади над їх свідомістю – складний і тривалий процес, що починається з першого дня появи дитини у дитячому будинку сімейного типу, прийомній сім'ї.

Водночас процес виховання не можна звести до простого копіювання дітьми вчинків вихователів, дотримання схеми – “я є приклад”. Батьки наголошують на необхідності переосмислення вихованцями їхнього життєвого досвіду через свідоме сприйняття. Ефективні результати розвитку спостерігаються, якщо поряд із життєвим досвідом дорослого враховується ставлення і точка зору дитини. Тобто схема виховання повинна мати два складових компоненти (рис. 1).

Діти мають певний досвід і бачення проблеми. Бувають випадки, коли запропонований вихователем шлях, на думку дитини, вважається хибним, тоді дотримання принципу “я разом з ними” допомагає розібратися у ситуації, враховуючи обидві точки зору [14].

Рис. 1. Схема виховання

Емоційний тон, що встановлюється між батьками-вихователями та дітьми на основі почуття батьківської любові, зумовлює формування дуже близьких, теплих і доброзичливих стосунків між усіма членами дитячого будинку сімейного типу. Прояв батьківської любові є необхідною умовою формування самоповаги дитини, налагодження її добрих взаємин із іншими людьми, позитивної самооцінки.

Отже, досвід функціонування дитячих будинків сімейного типу в Україні засвідчує, що їхні соціальні функції як соціального інституту не відрізняються від функціонування звичайної біологічної сім'ї. Водночас є низка особливостей, притаманних лише дитячому будинку сімейного типу: батьки біологічно не пов'язані з прийомними дітьми; батьки-вихователі повинні виконувати обов'язки не тільки вихователів, а й господарів великої родини; прояв проблем між рідними та прийомними дітьми.

Дитячий будинок сімейного типу має значні переваги порівняно з будь-яким іншим державним інститутом, адже у виховному закладі дитина знаходиться лише певний час, а вихователі здебільшого зайняті лише окремими аспектами виховання. У сім'ї процес виховання має водночас цілісне та індивідуальне спрямування і здійснюється до тих пір, доки дитина не залишає родину. Комплексний педагогічний вплив дитячих будинків сімейного типу проявляється у створенні для дитини-сироти нормальних умов сімейного життя, повноцінного родинного оточення. Сімейне виховання як життєво необхідна умова формування людської особистості є основною запорукою гармонійного розвитку дитини, формування позитивних якостей характеру.

Основним показником ефективності існування такої форми державної опіки над дітьми-сиротами, як дитячі будинки сімейного типу, є те, що діти, позбавлені піклування власної родини, знаходять сімейний захист, батьківську опіку, оточення братів та сестер, повертаються у природно необхідне для нормального розвитку особистості середовище – сім'ю.

Розширення мережі дитячих будинків як необхідна умова захисту прав дітей, позбавлених рідної родини, на сімейне виховання потребує формування системи спеціалізованих соціальних служб зорієнтованих на підготовку, підтримку та соціальний супровід сімейних форм опіки над дітьми-сиротами. А це, своєю чергою, потребує впровадження науково-методичних розробок щодо основних положень і вимог реалізації такого виду діяльності.

Література

1. Власова О. І. Проблеми професійної підготовки вихователів дитячих містечок у спадщині Германа Гмейнера [Текст] : дис. ... канд. пед. н. / О. І. Власова. — К. : [б. в.], 1993. — 146 с.
2. Комарова Н. М. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного [Текст] : у 2 кн. Кн. 1 / Н. М. Комарова, І. В. Пеша. — К. : Держсоцслужба, 2006. — 118 с.
3. Комарова Н. М. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання [Текст] / Н. М. Комарова, І. В. Пеша. — К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2006. — 92 с.

4. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [Текст] : Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.) / Ю. Г. Антіпкін, Л. В. Балим, Л. С. Волинець [та ін.]. — К. : УІСД, 2000. — 138 с.
5. Режим доступу : www.social.ugcc.org.ua.
6. Положення про дитячі будинки сімейного типу № 564 від 26.04.2002 р. — Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
7. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу [Текст] : у 2 кн. Кн. 2 / Г. М. Бевз, Бондаренко Т. В., Комарова Н. М. [та ін.]. — Держсоцслужба, 2006. — 180 с.
8. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу [Текст] : навч.-метод. компл. / за заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрович. — К. : Науковий світ, 2006. — 270 с.
9. Пеша І. В. Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування / І. В. Пеша // Український соціум [Текст]. — 2003. — № 1(2). — С. 72—80.
10. Проблеми виховання в дитячих будинках сімейного типу [Текст] : збірник. — К. : ІЗМН, 1997. — 185 с.
11. Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами, позбавленими батьківського піклування / І. В. Пеша // Український соціум [Текст]. — 2003. — № 1 (2). — С. 72—80.
12. Методичні рекомендації щодо сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у запитаннях та відповідях) [Текст] / Т. М. Бабак, С. Ю. Васильєва [та ін.]. — К. : Держсоцслужба, 2005. — 116 с.
13. Режим доступу : www.loda.gov.ua.
14. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу [Текст] : зб. метод. матер. / авт. кол. : Г. М. Бевз, А. Й. Капська [та ін.]. — К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 188 с.

Ya. Bordiyan

**FOSTER FAMILIES AND FAMILY TYPE CHILDREN'S HOMES
AS THE ALTERNATIVE FORM OF PLACEMENT OF CHILDREN:
STATE AND ADMINISTRATION ASPECT**

One of the ways of the network of centers of social services for family, children and youth in the search and training of foster parents, parents-educators, guardians is analyzed. The list of all social components for implementation of social work: legal, informational, financial and organizational support is determined. The sphere of social work that is not included in the list of necessary disciplines for specialized training of social workers and therefore requires some research is outlined.

Key words: family type children's home, innovative direction, network of social services for families, children and youth, guardianship, foster family, social worker, the state of public opinion, support of international organizations, focus group.